

צבי לס, מורי היקר*

יורם הרפז

איני זוכר מתי פגשתי את צבי לראשונה. המפגשים הרצופים בינינו החלו מאז שהציע לי, היכך- שהוא באמצע שנות השמונים, להיות אסיסטנט שלו באוניברסיטה. עשיתי אז תואר שני במחשבת החינוך. את רוב הקורסים לקחתי בחוג לפילוסופיה למעט הקורסים שלו – את כולם ויותר מפעם אחת. "לא תצטרך לעשות הרבה", הוא הרגיע אותי, אבל אני דווקא רציתי לעשות הרבה, ובעיקר להיות סמוך אליו ולקבל תוספת – עוד כמה רעיונות, מחשבות והפניות – על מה שנתן בקורסים שלו. באותה עת הייתי מורה בבית-ספר בויאר, וכיוון שמהר מאוד התחלתי לראות את בית הספר מנקודת המבט שלו – הוא נטה אז לאינדיבידואליזם (מאוחר יותר פנה לאקולטורציה מתונה אף כי, לדעתי, גם בה לא חש בנוח. הוא לא הזדהה אף פעם עם אחד ה"הגיונות" שלו) – פרשתי מההוראה (לאחר שבע שנים) ומעסקי החינוך בכלל... כך חשבתי אז.

נעשיתי עיתונאי – כתב לענייני תרבות וחברה במקומו "כל העיר". מייד ניצלתי את תפקידי החדש כדי לראיין את צבי בעניינים שונים שנגעו לחינוך... בעצם לא נגעו כלל, אך אני המצאתי כל מיני "נגיעות" כדי להיפגש עם צבי ולשמוע מה הוא חושב על הנושאים השונים שבהם טיפלת. לאחר ארבע שנים של כתבות ארוכות ומלומדות, "סדינים" בעגה עיתונאית, קרא לי העורך ואמר: "הכתבות שלך הן דידקטיות מדי לטעמי; אתה רוצה לחנך את העם." כיוון שבעולם התקשורת אי אפשר לומר משהו חמור יותר לכתב, וכיוון שהעורך צדק, עזבתי את העיתונות וחזרתי למקום שהעורך רמז עליו – לחינוך. התקבלתי למחזור הראשון של בית הספר למנהיגות חינוכית, ומייד ארגנתי לובי שדרש בתקיפות קורס שנתי – למעוניינים בלבד – עם צבי לס. שנה שלמה נפגשנו עם צבי במועדון של בית הספר לחינוך ו"טחנו" פרקים ופסקאות ב"הגיונות". צבי ענה על שאלות, התמודד עם ביקורות, ובילה יחד אתנו שעות יפות במה שכינינו "מועדון ההגיונות הסותרים של צבי לס".

באותו זמן, לאחר שנים אחדות בסביבתו של צבי – כאסיסטנט, כעיתונאי וכעמית בבית הספר למנהיגות חינוכית – הכרתי את כל מה שצבי כתב בארבעים השנים לפני כן – מחוברות דידקטיות מתפוררות ועיתונים יומיים עד מאמרים אקדמיים בחו"ל וערכים באנציקלופדיות מקומיות וזרות. את כל ה"חומר" הזה צילמתי וארגנתי בקלסרים לפי נושאים. אין לי שום דחף ארכיונאי ומעולם לא נהגתי כך עם מחברים אחרים, אך חשבתי שלא ייתכן שרק אני מכיר את כל המאמרים האלה (מאוחר יותר הכרתי את אודי, בנו של צבי, שאף הוא הכיר ומכיר את כל מה שאביו כתב); אולי, כך פינטזתי, אפרסם פעם את חלקם על במה מכובדת ויציבה יותר. חשבתי אז שרק אני מכיר את מאמריו של צבי משום שגם צבי עצמו לא הכיר אותם, מכל מקום לא את כולם ולא בהירות מספקת. צבי – כדרכם של יוצרים אמיתיים – הכיר את מה שהוא עבד עליו באותו רגע. מה שכתב ופרסם פעם לא עניין אותו. יותר מכך, הוא נחשב להפרעה, למה שעלול לחבל במחשבות שמתהוות עכשיו. רק מאוחר יותר, לאחר שכפיתי עליו לחזור ולקרוא את המאמרים שכתב לקראת כינוסם באסופה, הוא גילה אותם מחדש ומצא שאינם רעים כלל. מאז, הוא היה

* דברים שנאמרו ביום השלושים למותו בשנת 2004.

מתקשר אלי מדי פעם – לרגל הרצאה שנקרא אליה או בקשה של מישהו – ושואל בהיסוס, "תגידי לי יורם, אולי אתה יודע, האם כתבתי פעם משהו על...?" אני הייתי משיב שכן, נניח: "יש מאמר שלך בנושא זה ב'עיונים בחינוך' של 79. "ו'הוא טוב", הוא היה שואל. ואני הייתי אומר "מצויין!". "אז תוכל אולי להביא לי אותו?"... אמנם רוב המאמרים שצבי כתב היו זרוקים אצלו במגרה גדולה בתחתית הארון בביתו, אך הוא, כאמור, לא רצה להתעסק אתם: מדוע למחזר רעיונות ישנים אם חדשים נוצרים כל הזמן?

לאחר סיום לימודי בבית הספר למנהיגות חינוכית התחלתי לעבוד במכון ברנקו וייס לטיפוח החשיבה. שוב ניצלתי את תפקידי כדי להיפגש עם צבי. יזמתי כינוסים ומפגשים שונים והטרחתו אותו אליהם. באותה עת גם פניתי להוצאת "ספרית פועלים" והצעתי לעומדים בראשה לחדש את המדור לספרי חינוך שנזנח לאחר מותה של ברטה חזן. "ספרית פועלים" נענתה והציעה לי לעמוד בראש המדור. עתה היו בידי הכלים לעשות את מה שרציתי: להוציא אסופת מאמרים של צבי ולזכות תוך כדי כך בבונוס גדול: מסגרת סדירה לשיחות עם צבי על כל העניינים שבעולם. צירוף מקרים מבורך התניע את "המפעל". באותם ימים ממש הציעו לי דפנה ואודי לערוך אסופת מאמרים של צבי – הפתעה ליום הולדתו. הפתעה חלקית כמובן, שכן היה צריך להתייעץ עם צבי בנוגע למאמרים שיאספו, וגם – כפי שהצעתי – לשוחח עמו עליהם.

מהר מאוד גילנו לאכזבתנו שצבי הוא שותף בעייתי בהנצחת הגותו שלו. כל האסופה נראתה לו כמעשה של סיאנס. וחוף מזה, אם כבר נאלצים משום מה לקרוא לרוחות של מאמריו, מדוע לכלול מאמר זה ולא אחר? ועוד להוסיף שיחות...?! "את כל מה שהיה לי לומר", הוא התלונן, "הלא פרסמתי בכתב!". צבי סלד מפני התעסקות ב"גופם של אנשים" ויותר מכל ב"גופו שלו". הוא היה צנוע באופן בסיסי, תולדה של עמדה שנראתה לו מובנת מאליה: אדם הגון עוסק בעולם ובמחשבות אודותיו ובשום אופן לא בעניינים אישיים של אחרים, קל וחומר בו עצמו. אבל אני לחצתי וצבי ויתר, שכן התנגדות מתמשכת היתה הופכת להתעסקות בו עצמו. "נו, אם אתם מתעקשים, אז בואו נגמור עם זה" הוא אמר. גם המחשבה המרנינה על "שיחות אל תוך הלילה" התבדתה מהר. צבי לא אהב את כל הסידור הזה שבו אני יושב מולו עם טייפ ומחברת, מקליט ורושם. הוא סימן לי "קאט" באמצעות גילויים שונים של עצבנות זמן קצר לאחר שהריאיון החל. השיחות האמיתיות החלו מייד לאחר שכיביתי את הטייפ וסילקתי את המחברת. הייתי צריך לרשום אותן היטב בזיכרוני, להיפרד מהר ולרוץ הביתה להקליד למחשב.

אף כי לא כל התוכניות שלי בעניין תהליך הפקת האסופה יצאו אל הפועל, הפקתי מתהליך זה המון; קודם כל **תוצר**, האסופה עצמה. צבי, יש לדעת, פרסם בכל כתב עת שהזמין מאמר – בכתבי עת סדירים ובעלונים מזדמנים. רוב כתבי העת – הסדירים והמזדמנים – שצבי פרסם בהם חדלו להופיע ונמחקו מהתודעה. כך שהייתה כאן שליחות, מסע להצלת מאמרים, יצירות מופת, אשר עמדו על סף הכחדה (לא הכחדה גמורה. במהלך השנים פגשתי אנשים רבים המאוהבים במאמר כזה או אחר של צבי, מחזיקים אותו קרוב ללבם ומוכנים לצטט ממנו בכל רגע). ואכן יצאה אסופה עשירה ברעיונות ובראיונות המספקים נקודות מוצא רבות למחשבת החינוך. אך גם **התהליך** לא חסר שעות של הנאה והתרגשות. רגעי השיא היו אלה שבהם הייתי בא לביתו של צבי לקבל את חוות דעתו על מאמר שכתב לפני שנים, לעתים עשרות שנים, ובקושי זכר על קיומו.

התהליך שקדם לכך היה כזה: מתוך עלעול במאמריו באחד מכתבי העת המצהיבים – "אורים", "מולד", "במת הסמינר", "במת המפקח", "מעלות", "בתפוצות הגולה", "עלון המוסדות החינוכיים" ועוד – נבחר מאמר כלשהו. כיוון שהמאמר נכתב טרם עידן המחשב צריך היה להקליד אותו; וכיוון שבמקרים רבים העריכה הייתה רשלנית, צריך היה לערוך אותו מחדש. את המאמר המחודש, מודפס ומעוצב יפה, הייתי מביא לצבי וממתין מתוח לפסק הדין, כאילו אני עצמי כתבתי אותו. כעבור ימים אחדים הוא היה מתקשר וקורא לי. בפתח הבית הוא היה מקדם אותי במאור פנים (סימן טוב לבאות), מחזיק ביד אחת חלילית שבה היה נושף כדי להרגיע את הכלבה שהייתה נובחת על האורחים בתקווה לזכות במעט תשומת לב (הכלבה נפטרה זמן קצר לאחר המעבר לדירה ברחוב טשרניחובסקי. "אין מי שיוציא אותי יותר לטיול", צבי ספד לה ולפעילות הספורטיבית היחידה שלו), ומוליך אותי בטפיחה קלה אל חדר העבודה שלו. שם היה מפנה ערמה של ספרים וניירות מכיסא ומושיב אותי לשמוע את פסק הדין. "שמע" הוא היה אומר בהשתאות, "בכלל לא זכרתי את המאמר הזה... מה אומר לך, ממש לא רע. אילו הייתי כותב אותו היום לא הייתי כותב אותו אחרת...". אז הייתי אוסף בחופזה את המאמר ומגיש לו מייד מאמר אחר שמא יתחרט פתאום... (האסופה, יש לומר, רחוקה מלמצות את כל המאמרים שראוי "להציל". יש לעשות מאמץ ולהוציא אסופה שנייה).

בשנים, כמעט שש, שנותרו לנו מאז העבודה המשותפת על האסופה נפגשנו בתדירות גבוהה. צבי היה מתקשר לעתים קרובות כדי לחלוק התרגשות מספר שקרא – לרוב ביוגרפיה, הוא אהב את הז'אנר הזה – או לשרטט סקיצה לספר או למאמר. כאשר ההתרגשות הייתה גדולה, השתדלתי להגיע בו ביום או למחרת ולהתיישב מולו בחדר העבודה שלו. צבי לא חדל לרגע מן המאמץ להביא את העולם, כלומר למקם את התופעות שהתרכזו בהן במסגרת תיאורטית. וכשלא נמצאה לו מסגרת תיאורטית טובה, הוא המציא אחת. ההיכרות ההדוקה ביותר שלי עם צבי הייתה בשנים הללו שבהן הוא לא הרבה להרצות ולהתהלך בין אנשים; ישב רוב הזמן בחדר העבודה שלו ו"בישל" רעיונות. הוא "בישל" רעיונות תוך כדי קריאה של דברים "צדדיים" שלא התייחסו ישירות לנושא שחקר. במהלך "הסחות הדעת" השונות היה מתהווה בראשו רעיון, כלומר דרך חדשה להסביר דברים. את הרעיון הזה הוא היה מפתח, לפני ותוך כדי כתיבה (במחשב – אתגר שהוא הסתער עליו באומץ לב אך לא הצליח להשתלט עליו לגמרי), עד שהמלאכה הושלמה: התופעה שחקר מצאה מנוחה נכונה בתוך תיאוריה והפסיקה לעניין או להטריד... לפחות לזמן מה.

לפחות לזמן מה, משום שצבי חזר והתמודד עם אותן שאלות שוב ושוב תוך שהוא משכלל את התשובות שהציע להן. הוא חזר אל אותן שאלות משום שכדרכם של הוגים גדולים הוא בחר לעצמו שאלות גדולות, שאלות סוקראטיות הנוגעות למהותן של הדברים, שאלות נטולות פתרון שבני אדם התמודדו עמן תמיד ויתמודדו אתן כל עוד הם חושבים. השאלות שצבי התמודד עמן נגעו למהות החינוך ולמהות ההוראה – שאלות הנוגעות למהות החיים. הוא נצמד אליהן כמו סיזיפוס אל סלעו. לעתים הוא הרפה מהן כדי לטפל בנושאים אחרים, אף הם מהותיים (הוא תמיד בחר בסלעים כבדים), אך גם הטיפול בנושאים האלה היו רק לצורך שיפור האחיזה בסלע העיקרי שגלגל.

החשיבה של צבי נבעה מהתבוננות יותר מאשר משמיעה. "חשיבה על פי שמיעה" קולטת מה הולך, מהם הנושאים שבהם מתעסקים, באיזה מושגים משתמשים, על מה מסכימים... ומתכוונת בהתאם. "חשיבה על פי התבוננות" מוקסמת מהתופעות שבהן היא עוסקת ו"רואה" אותן כאילו מבפנים. בחוץ "טרנדים" באים והולכים, אך "החושב המתבונן" ממשיך לעסוק בשלו, להציע תיאורים והסברים לתופעות שמרתקות אותו. וכיוון שהתופעות הן מורכבות, וכל תיאור והסבר חושפים ממדים נוספים, מלאכת התיאור וההסבר נמשכת עוד ועוד. צבי ביקש להסביר את מהות החינוך ומהות ההוראה, כלומר את מהותן של אותן פרקטיקות-מונחות-אידיאולוגיה שנועדו לגדל צעירים על פי השקפותיהם של מבוגרים. הוא התבונן בהן והמציא להן תיאורים והסברים. וכיוון שהתבונן יותר מאשר שמע, התיאורים וההסברים שלו היו שלו – מקוריים וייחודיים. אינך יכול לטעות בהם. כבר בשורה הראשונה של הטקסט אתה מזהה: "זה לס". צבי אמנם קרא – כלומר שמע – הרבה, והיה בעל השכלה מגוונת ועצומה, אך הוא לא נתן לקריאה, כלומר למחשבות של אחרים, להשתלט עליו. אין לו מאמרים שבהם הוא מפרש את הגותם של אחרים. הוא כתב את עצמו. בחדר העבודה שלו לא היו הרבה מדי ספרים, והמאמרים שלו אינם מצטיינים ברשימות ביבליוגרפיות ארוכות. יחסו לספרים היה אינסטרומנטלי. הוא קרא בהם, לעתים בהתפעלות, אך רתם אותם למסלול שלו. כיוון שהיה נאמן לעצמו, הוא הלך ללא משים – ללא כוונה להיות "מיוחד", "חריג" או "רדיקלי" – נגד הזרם. אם רוצים למקם אותו בזרמים התרבותיים והחינוכיים של ימינו אפשר לומר עליו שהיה "הפוסט-מודרניסט הראשון" ו"המודרניסט האחרון". כלומר בשנות הארבעים והחמישים, כאשר הארץ רתחה מרוב אידיאולוגיות ותורות חינוך אידיאולוגיות, הוא שקד על פיתוח חיסון נגד אידיאולוגיות בכלל וחינוך אידיאולוגי בפרט. הוא הציג את האידיאולוגיה כ"מבנה הכרה לא-רציונלי" והניח יסודות לחשיבה ביקורתית. בשנות השמונים והתשעים, כשכולם נעשו פוסט-מודרניסטים וביקורתיים לעילא וטענו מעל לכל במה אפשרית שהכול יחסי והכול כוח והכול אידיאולוגיה, הוא הגן על ההבחנה בין מדע לאידיאולוגיה, בין אמת ללא-אמת, וראה בטשטוש ההבחנה הזאת סימן לברבריות.

באחד הראיונות צבי אמר לי פתאום, בתום לב, "אתה ממש כמוני; שנינו לא יודעים מה אנחנו רוצים לעשות כשנהיה גדולים." וכששאלתי אותו בכל זאת מה היה רוצה לעשות כשהיה גדול, הוא אמר שביולוגיה, חקלאות ונגרות תמיד עניינו ושימחו אותו. במובן מסוים הוא אכן היה ביולוג, חקלאי ונגר. הוא היה איש מדע שרצה להבין ולהסביר תופעות בעולם. אמנם תופעות בעולם האנושי, אך הוא רצה להבין ולהסביר אותן כמו איש מדע, ללא "שטויות פוסטמודרניות", כלומר להציע תיאוריה שתעמוד בקריטריונים מדעיים של ייצור ואימות ידע. הוא ניסה (לא תמיד בהצלחה) להתעלות מעל לסימפטיות ולאנטיפטיות שלו ביחס לאידיאולוגיות חינוכיות מסוימות ולתת לכולן מקום בתיאוריה "המדעית" שלו. הוא היה גם חקלאי משום שהוא לא רק רצה להבין ולהסביר את המציאות אלא גם להשפיע עליה ולהצמיח משהו חדש. לתיאוריה שלו על מהות החינוך וההוראה יש אכן השתמעויות מעשיות חזקות וברורות. היא מהווה הנחייה מקיפה ושיטתית לחינוך ולהוראה. זו גם הייתה כוונתה המקורית: להפוך את החינוך וההוראה מפעילות אינטואיטיבית לפעילות רציונלית. הוא גם אהב חקלאות כפשוטה וזמן מה עסק בה בצעירותו. הדבר הרע ביותר שאמר מדי פעם על אחד מעמיתיו הפרופסורים הוא: "מה אתה רוצה ממנו, הוא הרי גדל באקדמיה". צבי בז ל"הומו-אקדמיקוס" שלא יצא מהספרייה אל הטבע. צבי גם היה נגר מצוין. הוא בנה תיאוריות מועילות ויפות. אי אפשר שלא להתפעל מהאסתטיקה של התיאוריה

שלו על ההגיונות החינוכיים, על האידיאולוגיה ועל הקשר ביניהם. תיאוריית "ההגיונות הסותרים" עומדת על המספר שלוש: שלושה הגיונות החלים על תשעה ממדים. התיאוריה על האידיאולוגיה עומדת על המספר ארבע: ארבע מאפיינים המכוננים את "מבנה ההכרה" של האידיאולוגיה, שלה נזקקים כאשר מתקיימים ארבעה תנאים. האידיאולוגיות, שאותן חקר בעבודת הדוקטוראט שלו, הפכו מאוחר יותר להגיונות, וכל זה התלכד למסכת תיאורטית קוהרנטית ואלגנטית. צבי גם עסק מדי פעם בנגרות כפשוטה ועשה רהיט כזה או אחר לביתו. התיאוריה שצבי פיתח היא אכן "ביולוגית", "חקלאית" ונגרית: היא מסבירה המון – את המבנה של תורות החינוך שהיו, הוות ויהיו (כלומר היא גם בעלת כושר חיזוי); יש לה השלכות מעשיות – הצעה לשיטת הוראה דיאלקטית המתמרנת בין "ההגיונות הסותרים" בהתאם לנסיבות; והיא אסתטית מאוד – כל חלקיה משתלבים זה בזה באורח מופלא.

מה הוריש לנו צבי? המון. מבחינה מסוימת כל מה שנותר הוא ללטש את התיאוריה שלו ולהתמודד איתה. הוא השיב על השאלה הגדולה שהציב לעצמו באופן עמוק ושיטתי: המהות של החינוך, או מחשבת החינוך המנחה את העשייה החינוכית, היא אידיאולוגית. מחשבת החינוך אינה תיאוריה אמפירית אלא אידיאולוגיה. כלומר, היא אינה נובעת מממצאים כלשהם – פסיכולוגיים, סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, פילוסופיים ואחרים – כפי שהיא מציגה את עצמה לעצמה ולאחרים, אלא מדימוי "אסכטולוגי" של חברה ואדם ראויים, דימוי הנובע מנטיית לב, ממחויבויות מוסריות ורגישויות "שרירותיות", שהן תולדה של קורות חיים מקריים. את האידיאולוגיות החינוכיות אפשר לחלק לשלוש "מטא-אידיאולוגיות" – סוציאליזציה, אקולטורציה ואינדיבידואליזציה, שכן החינוך הוא משרתם של שלושה אדונים: החברה, התרבות והיחיד. מכל מטא-אידיאולוגיה נובע דפוס הוראה – דפוס החיקוי, דפוס העיצוב ודפוס הפיתוח. דפוסי ההוראה סותרים זה את זה שכן הם מחייבים אמצעים סותרים. כל דפוס הוראה חל על תשעת הממדים של ההוראה ויוצר "הגיון". הגיון הוא אידיאולוגיה או מטא-אידיאולוגיה – המעגל נסגר, אפשר ללכת לעבוד בגינה...

האמנם? כל תיאוריה גדולה פותחת אופק חדש ומעלה שאלות חדשות. התיאוריה של לם מותירה לנו הרבה שאלות והרבה עבודה: האם התיאוריות-אידיאולוגיות החינוכיות הן שרירותיות לגמרי, כלומר נכונות או לא נכונות באותה מידה? האם יש תיאוריות-אידיאולוגיות חינוכיות רציונליות יותר ופחות? האם שלושת ההגיונות על כל השילובים האפשריים ביניהם לוכדים את כל התיאוריות-אידיאולוגיות החינוכיות שהיו ויהיו? האם הסתירה בין ההגיונות היא "סופית" ולא ניתן לשלב ביניהם בשום דרך? ויש שאלות גדולות נוספות. צריך את צבי כדי להתמודד עמן. צבי אכן התמודד אתן שוב ושוב, מה שמצביע אולי על כך שאף פעם לא היה מרוצה לגמרי מהתשובות שהציע. פעם, באחת השיחות שלנו, סיפרתי לצבי על המאפיינים של אנשים יצירתיים כפי שתיאר אותם הווארד גרדנר באחד מספריו. לפי אותו מחקר אחת התכונות של "היוצרים הגדולים" היא שבשלב מסוים הם פונים כנגד עצמם ומתחילים לבקר את הגותם ה"מוקדמת". כך מתקבלים ה"מאוחרים" למיניהם – מ"אפלטון המאוחר" עד "ויטגנשטיין המאוחר". "האם אנו רשאים לצפות ל"לם המאוחר"?", שאלתי אותו. בעיתון "הארץ" שהיה מונח לפני על שולחנו סיפרה ידיעה שהאסטרונאוט ג'ון גלן טס בשנית לחלל בגיל 76. "אם הוא, בגילו, טס בפעם השנייה לחלל", צבי אמר והצביע על כותרת, "אז אולי יהיה גם לם המאוחר".

ימים אחדים לפני מותו ישבנו בביתו החדש ברמת אביב. גופו כאב והוא עשה מאמץ ללגום מכוס התה שלו. "רציתי לומר דבר בעל חשיבות, דבר משמעותי" הוא אמר לי בנימת סיכום. "הצלחת", אמרתי לו. "איני יודע; אני מקווה שכך" הוא ענה. אני מצטער שלא אמרתי לו שאמר דברים רבים בעלי חשיבות ובעלי משמעות, דברים שאנחנו, וגם הוא, עדיין לא עמדנו עליהם. נצטרך עוד זמן כדי לרדת למלוא עומקם; נצטרך לעשות זאת לבדנו; לא נוכל, לא אוכל, עוד לומר: "נשאל את צבי."